

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLƏHIYYAT FAKÜLTƏSİNİN

ELMİ
MƏCMUƏSİ

№ 13 APREL (NİSAN) 2010

TƏSƏVVÜFÜN TƏKAMÜL YOLU VƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏNMƏ TARİXİ

Ütviyyə SƏLİMBƏYOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya fakültəsi, II kurs magistrant

Təsəvvüf elmi digər islami elmlər kimi günümüzdə qədər müxtəlif mərhələlər keçərək gəlib çatmışdır. Təsəvvüf – İslam dininin ruhi təkamül yolu və “Xatəmül-ənbiya” olan islam peyğəmbərimizin təmsil etdiyi mənəvi həyatdır. Mənəvi həyatda ən gözəl əxlaq nümunəsini Hz. Məhəmməd /s.ə.s./ peyğəmbərimizin nümunəvi şəxsiyyətində görürük.

İslam dini ilə təsəvvüfün (sufiliyin) qarşılıqlı münasibətləri barədə uzun əsrlərdir ki, elmi mübahisələr davam edir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar təsəvvüfün İslamla az qala daban-dabana zidd olduğunu və İslamdan qabaqkı dinlərə dayandığını iddia edirlər. Onların fikrincə, sufilik - xristianlıq, buddizm, hinduizm, manilik və atəşpərəstlik dinlərinin mirasıdır və İslamın ruhuna yabançı olan bir təlim kimi qəbul edilməlidir. Bəziləri təsəvvüfün köklərini həm keçmiş dinlərdə, həm də İslamda axtarır və deyirlər ki, təsəvvüf elmi yalnız bir dinin deyil, bütün bəşəriyyətin məhsulu, mövcud olan dinlərin mirasıdır. Bunların qarşısında duran üçüncü dəstə isə sufiliyin yalnız İslama əsaslandığını qətiyyətlə müdafiə edirlər. İslam təsəvvüfünü özünəqədərki ümumdünya fikir tarixinin mütərəqqi cəhətlərini mənimsəmiş, lakin onları zaman və şərait süzğəcindən keçirmişdir.

İslamda ilk vaxtlar sufilik özünü zöhd-zahidlik şəklində göstərmişdir. Muhəmməd Peyğəmbərə /s.ə.s./ yaxın olan adamlar - Əli bin Əbu Talib, Əbu Zərr, Salman Farişi, Hüseyfə, Əbüddərdə zahid həyatı sürmüş, azla kifayətlənmiş, sadə geyinmiş, vaxtlarını ibadətdə keçirmişlər.

Müsəlman zahidləri Quran ayələrinin mənalari barədə düşünür, Quran və hədislərdə göstərilən hökmlərə dəqiq əməl edir, günlərini namazda, orucda keçirir, əməlisaleh həyat sürür, dünya malından uzaq olmağa çalışırdılar.

Lakin bu zahidlik tərki-dünyalıq deyildi. İslam tərki-dünyalığı qəbul etmir, sadəcə olaraq dünyaya aludəliyi pisləyir.

Tədricən zahidlər, xüsusilə Həsən Bəsri, Rabiə el-Ədəviyyə, Darani kimi Bəsrə zahid və abidləri arasında Allaha təmənnəsiz məhəbbət, yaxınlıq həsrəti motivləri intişar tapır və bu keyfiyyətlər sufi ideologiyasının əsasını təşkil edir. "Təsəvvüfə dair traktat" (Risalə fi-t-təsəvvüf) əsərinin müəllifi Qüşeyri (vəfatı-1072) göstərir ki, bu səviyyədə sufulik yalnız hicrətin II əsrindən sonra eydana çıxmışdır.

"Təsəvvüf" və "irfan" kəlmələri fərqli cür səslənsə də, eyni bir mənənin çağırışlarını ifadə edir. Həqiqət bundan ibarətdir ki, irfansız təsəvvüf, təsəvvüfsüz irfan yoxdur. İrfan – "Haqqa doğru yönələn yol" - barəsində nəzəri bilikləri əhatə etdiyi halda, təsəvvüf - bu yolun təcürbi olaraq keçilməsidir. Əsl irfan elə İslam dininin batınındadır. Qəhhar Allahın /c.c./ sözü olan möcüzəli Qurani-Kərimin mütəşəbih ayələrinə nəzər salsaq, bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğu göz önündə canlanır. Belə ki, Qurani-Kərimdə rast gəlinən "liqaullah" (Allahın görünüşü), "rizvanullah" (Allahın razılığı), "vəchullah" (Allahın siması), "əsməullah" (Allahın adları) kimi ifadələr, vəhy, merac, Adəmin yaradılışı, məad və ruh kimi mövzular əslində sırf irfan və təsəvvüf məsələləridir. Təsəvvüf deyildir ki, bir çox suflər məhz bu mövqedən çıxış edərək kəlam və kitablarında Quran ayələrinə sıx-sıx istinad etmişlər.

Sufi mütəfəkkirləri Quran ayələrinin təvilini - rəmzi alleqorik mənalandırılmasını mühüm hesab edirlər. Bəzi sufi mütəfəkkirləri göstərirlər ki, Allaha /c.c./ doğru aparan yolun son məntəqəsi təkcə Allahı /c.c./ müşahidə etmək deyil, həm də Allahda /c.c./ fənaya uğramaq (fəna), Allahda /c.c./ əbədilik qalmaqdır (bəqa). Allaha /c.c./ qovuşmaq, O-nda əriyib yox olmaq (hülul) ideyası da sufilikdə geniş yayılmışdır.

Təsəvvüfün tarixi boyunca yaşayıb-yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığı onların Qurani-Kərimə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiklərini göstərir. Təsəvvüf şeyxləri sayılan və irfanda rəy sahibi olan şəxsiyyətlər öz əsərlərini Quran-Kərimin ayələri ilə başlamağı, öz fikirlərini Quranla əsaslandırmağı özlərinə fəxr bilmişlər. Hətta məşhur ariflərin bəziləri müqəddəs kitaba təfsir yazmışlar: (məsələn, Mühyiddin ibn Ərəbi, Sədrəddin Konyəvi, Xacə Abdullah Ənsari, Molla Sədra, Feyz Kaşani və b.).

"Sufi" sözü hicri II əsrin sonlarından (miladi VIII əsrin sonu) etibarən tarix səhnəsində göründüyü halda, bu sözə paralel mənaları ifadə edən

“irfan”, “mərifət” və “arif” anlayışları bundan çox-çox əvvəllər məsumlarımız tərəfindən incələnməmişdir.

Təsəvvüf elmi digər islami elmlər kimi günümüzdə qədər müxtəlif mərhələlər keçərək gəlib çatmışdır.

Sufilik yarandığı zamandan bəri onun mahiyyətini açmaq, mənasını sözlə ifadə etmək və söz qəlibində ona tərif vermək cəhdləri olmuşdur. Sufilik, bəlkə də barəsində ən çox danışılan və mahiyyətinə ən çox tərif verilən məfhumlardan biri sayıla bilər.

İstər sufilərin özləri, istərsə də sufiliyin tədqiqatçıları sufiliyə minlərlə tərif verməyə çalışmışlar. Deyilənlərə görə, hicri V əsrdə yaşamış Əbu Mənsur Əbdülqadir Bağdadi sufiliyin 1000-dən artıq tərifini toplayıb, əlifba sırası ilə sıralamışdır. Sührəvərdi isə “Əvarifül-məarif” kitabında bir neçə nəzəriyyəni qeyd etdikdən sonra yazır: “Təsəvvüfün mahiyyəti barəsində şeyxlərin sözlərinin sayı 1000-dən artıqdır. Amma bunlar söz baxımından fərqli, məna baxımından oxşardırlar”. Əlbəttə, əslində sufiliyə verilmiş təriflərin sayı bundan qat-qat çoxdur. Elə təkcə Əbu Nəim İsfahaninin “Hilyətül-Övliya” əsərində sufiliyin izahı baxımından 1000-dən artıq nəzəriyyəyə rast gəlmək mümkündür.

Məşhur şərqşünas Nikolson isə “İslam sufiləri” kitabında hicri V əsrə kimi yazılmış mənbələrdəki təriflərdən səksən yeddisini qeyd edərək yazır: “Ərəb və fars mənbələrində sufiliyə çoxlu təriflər verilmişdir. Amma bunların hamısını araşdırdıqdan sonra deməliyik ki, sufiliyə dəqiq tərif vermək mümkün deyildir”.

Təsəvvüfün şərhində fikir ayrılıqları olsa da, düşünürük ki, Cüneyd Bağdadi tərəfindən təsəvvüfə verilən tərif daha qənaətbəxş hesab olunmalıdır. Belə ki, onun (Cüneyd Bağdadi) haqlı qənaəti olaraq: “Təsəvvüf əvvəldə zikr, sonra vəcddir. Daha sonra isə nə ondan, nə də bundandır”. “Təsəvvüf o kəsin yoludur ki, sağ əlində Allahın kitabını (Qurani-Kərimi), sol əlində Müstəfa sünnesini tutmuş olsun və bu iki şamın işığında yol getsin ki, nə şübhe girdabına, nə də bidət zülmətinə düşməsin”.

Zün-nun Misridən sufilərin kim olduğunu soruşanda cavab verdi: “Onlar Allahu hər şeydən üstün bilirlər, Allah da onları hamıdan üstün bilər”.

X əsrdən etibarən bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da vəhdəti-vücut fəlsəfi düşüncəsi bir sıra şairlərimizin poeziyasında ideya-mövzu qaynağı oldu.

Azərbaycan ədəbiyyatında Babakuhi Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi, Dədə Ömər Rövşəni, İbrahim Gülşəni, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əbulqasim Nəbati, Həmzə Nigari kimi sufi şairlər ölməz əsərlər yaratmışlar. Azərbaycan sufileri arasında ilk dəfə divan yazan sufi Babakuhi Bakıvi olmuşdur. Azərbaycan dilində yazan İzzəddin Həsənoğlu da tanınmış sufi şeyxlərindəndir.

XII-XVI əsrlərdə ilk növbədə islam dininin hegemonluğu ilə müəyyənləşir. Bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi, Azərbaycanda da zülmə, istibdada qarşı mübarizə din pərdəsi altında gedirdi. Orta əsrlər Şərqiində əzilən kütlələrin ruhuna yaxın olan məzhəb və təriqətlər içərisində xüsusilə şiəlik və sufizmin, eləcə də sufizm əsasında yaranmış hürufiliyin Azərbaycanda güclü olduğunu görürük.

Həmin dövrdə Şərq dünyasını lərzəyə salan böyük xalq hərəkətlərinin ideoloji əsasında şiə ideyalarının və təsəvvüfün dayandığı müşahidə edilir.

Bu dövr sufizmində bəzən hürufiliyə aparıb çıxaran vəhdəti-vücuda fəlsəfi nəzəriyyəsinin üstünlüyünü xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu nəzəriyyənin banisi olan İbn Ərəbiyə görə, bütün kainat, mahiyyət (zat) etibarilə dərkəilməz (transstendent) olan Mütləq Varlığın ad və atributlarının təcəllisindən ibarətdir. Maddi aləmi Mütləq Varlığın ayrı-ayrılıqda heç bir dəyəri və varlığı olmayan solğun bir əksi, kölgəsi (əş-şəbəh) adlandıran İbn Ərəbi öz-özlüyündə kiçik dünya (əl-aləm əs-sağır) və kainatın yığcam forması (əl-muxtasar) olan insanın İlahi ad və atributların daha adekvat əksi, yaradılışın və Mütləq Varlığın öz-özlüyündə dərk edilməsinin son məqsədi olduğunu göstərirdi. [1, 12].

Burada bir qədər haşiyəyə çıxaraq, vəhdəti-vücuda fəlsəfi nəzəriyyəsinin banisi İbn Ərəbi haqqında məlumatlarla tanış olmaq yerinə düşərdi.

Mühiyə əd-din Əbu Əbdallah Məhəmməd ibn Əli əl-Hatimi əd-Tai-İbn Ərəbi (1165-1240) Pireney yarımadasında o dövrün sivilizasiyalarının kəsişdiyi, fəlsəfə və mədəniyyət mərkəzi olan Əndəlisin Mursiya şəhərində anadan olmuşdur. Erkən yaşlarından müsəlman dindarlığı ilə əhatə olunmuş, ənənəvi təhsil almış, artıq 19 yaşında ikən sufi olmuşdur. Əsərlərində başına gəlmiş nurlanmalar, bəzən isə keçmiş dövrlərin sufileri və peyğəmbərləri ilə görüşləri barədə çoxsaylı məlumatlar var.

Tədqiqatçılar onun yaradıcılığında Əl-Qəzali ideyaları ilə əlaqələri və polemikanı üzə çıxarmış, 14 yaşında ikən onun Kordovada İbn Rüştlə ilk

görüşü haqqında məlumatlar vermişlər. 31 yaşında ikən Fes şəhərində keçirdiyi nurlanma zamanı o, Məhəmməd peyğəmbəri görmüş və “Müdrikliyin möhürü” əsərini - peyğəmbərlik ensiklopediyasını yaratmışdır.

Məkkədə ikən İbn Ərəbi özünün 15.000 vərəqlik çoxcildli traktatını, sufiliyin metafizik aspektlərini izhar etdiyi şah əsərini - “Məkkə kəşfləri”ni tərtib etməyə başlamış və bu əsərə görə “Əflatunun oğlu” adını qazanmışdır.

İbn Ərəbi sufi kosmoqoniyasını, “kiçik dünya”, “Allahın obrazı” kimi götürülən insan haqqında və yaradılışın səbəbi barədə təlimi, “məqam” və “hal” haqqında sufi təsəvvürlərini işləyib hazırlamış, “vəhdət əl-vücut” haqqında təlim yaratmışdır. Onun yaradıcılığına orijinallıq verən iki ilahi əksliyi özündə birləşdirən, “aralıq” dünya barədə müddəadır.

İbn Ərəbi yaradıcılığı sufizmin zirvəsidir. Ona qədər sufilik Əbu Talib əl Maki və Əbu Hamid əl Qəzalidə müşahidə edildiyi kimi, bir növ, praktik mistika idi. Ondan sonra isə sufilik müsəlman ezoterizminin mümkün qədər sistemləşdirilmiş məcmusu, dünya ezoterizminin zirvəsi - başdan-başa teosofiya - təsəvvüf idi.

İbn Ərəbi “Məkkə kəşfləri”ndə Qurana və Allahın adlarından birinə - “Sevən” (əl-Vədud) adına istinad edərək Məhəbbəti ilahi məqama (məqami-ilahi) bənzədir. Bu məhəbbətdən yalnız Allahu dərk edən varlıq (vücut) və insan emanasiya edir.

İbn Ərəbinin də tez-tez müraciət etdiyi İbn Qasiyədən soruşanda ki, Allahu necə tanımaq olar, o, (İbn Qasiyə) belə cavab verir: “O əkslikləri birləşdirən kəsdir”. Sonra Qurandan iqtibas gətirərək: “O birinci və axırıncıdır, əvvəl və axır da Odur” (Quran, 57: 3). Sufi ənənələrinə, o cümlədən İbn Ərəbiyə görə, qoşulma yolu insanın ilkin təbiətinə qayıtması yoludur (fitrə). Bu, ilahi mahiyyətə, Kəbəyə, əkslikləri birləşdirən tarazlıq nöqtəsinə, ilahi mehraba və insan qəlbinə qayıdış yoludur.

İbn Ərəbi varlığın vəhdəti əsasları üzərində bərqərar olan (vəhdət əl-vücut) və mistik fəlsəfə deyimində Allahın vəhdaniyyəti (tövhid) haqqında islami doğmanı ifadə edən sufi məktəbinin banisi kimi tanınır. [2, 7].

İbn Ərəbi özünün “varlığın vəhdəti” təliminə insani bilgilərin ali sintezi kimi, özünə isə “kamil insan”ın təcəssümü kimi baxır.

Bütün dinlərin təlqin etdiyi, dini duyğuların mərkəzində dayanan və bu baxımdan da, dinləri yaxınlaşdıran, onların eyniyyət məqamı kimi çıxış edən eşqdır. Təsadüfi deyildir ki, İbn Ərəbi təlimi az qala bütün dünya xalqları

tərəfindən dinlər arasında körpü kimi, vahid din ideyasının təməl prinsipi kimi qəbul olunur.

İbn Ərəbi təliminin izləri Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi fikrində orta əsrlər dövründə də olmuşdur. İbn Ərəbi və Nəsimi poeziyasında tez-tez rast gəlinən Haqqın eşqlə, eşqin gözəlliklə, gözəlliyin məhz insan gözəlliyi ilə əlaqələndirilməsi əslində orta q poetik ənənələrdən xəbər verir. “İnsan” əslində bütövlükdə cismani aləmin bir parçası kimi götürülməklə bərabər, İlahi ruhun daşıyıcıları kimi qəbul olunur. Bir dünyadakı gözəllik başqa dünyadakı daha yüksək gözəlliyin proyeksiyası, güzgü əksi kimi üzə çıxır.

Təsəvvüfün əsas müddəası “Haqqın vahidliyini qəbul etməkdir”. Haqq isə başqa rakurslarda ya Xeyir, ya Gözəllik, ya Həqiqətdir. Bunlara çatmaq üçün isə insan yerdən, fani dünyadan ayrılaraq yüksəlməli, uca səmələrə qovuşmalıdır ki, bu da ancaq İlahi vəcdin, eşqin gücü ilə mümkündür.

Həm islam, həm də xristianlıq tərəfindən qəbul olunan universal sevgi prinsipi bütün insanlara mərhəmət və məhəbbət çağırışından keçərək vahid Allaha məhəbbət ideyasına gətirir ki, bu da dinlərin eyniyyət məqamına çevrilir.

Şərq fəlsəfəsində və poeziyasında dərin köklərə malik olan bu ideya XVIII-XIX əsrlərdə Qərb poeziyasında da cürcərti verməyə başlamışdır. F.Hölderlinin “Din - gözəlliyə sevgidir” kəlamı Qərbdə qeyri-adi bir yaxınlaşma, az qala bir inqilab kimi dəyərləndirilir. K.Yaspers Hölderlin poeziyasında bu cür tapıntıları bir tərəfdən İlahi təsirin gücü ilə, digər tərəfdən də bir psixi xəstəlik kimi, şizofreniyanın yaratdığı görüntü kimi izah etməyə çalışır.

İslam dünyasında eşqin universallaşdırılması və hətta ontoloji mahiyyət kəsb etməsi İbn Sinanın və Nizaminin adı ilə, ilahi eşq konsepsiyası isə daha çox dərəcədə təsəvvüf fəlsəfəsi və onun ilk nümayəndələrindən olan Rabiə əl-Ədəviyyənin adı ilə bağlı olsa da, Eşq Tanrıçılığı məhz İbn Ərəbi tərəfindən bütöv bir təlim səviyyəsinə qaldırılmışdır. [3, 4-5].

İbn Ərəbinin ideya üslubu Azərbaycan şairlərindən ən çox Cavid yaradıcılığında davam edir. Onun ilahi hüsne, gözəlliyə, eşqə müraciətləri, İlahi gözəlliyi yerdə axtarmaq və ya başqa sözlə, dünyəvi gözəlliklə İlahi gözəlliyin vəhdətindən, eyniyyətindən çıxış etmək təşəbbüsləri Caviddə də rast gəlinir. O da İbn Ərəbi kimi daha çox əlaqəni, vəhdəti göstərir və insan da bu vəhdətin, Haqqın təzahürlərindən fərqli məkanlarından biri kimi anılır.

Sufi harada isə şairlə filosofun arasında qərar tutur. Sufi-şair ruh aləminin yolçusudur. Bu yolda rast gəldiklərini ifadə etmək üçün gah şeirin, sənətin, gah da fəlsəfənin xidmətindən istifadə edir.

İlham, vəcd sənətkara Haqqı bilavasitə görmək, eşitmək, duymaq imkanı verir. Bu, sözü qanadlandıran və söz dünyasının böyük imkanlarını üzə çıxaran bir imkandır.

Sufi ilham, vəcd, kəşf qanadlarında mərtəbə-mərtəbə yüksəlir, Haqla özü arasındakı pərdələri bir-bir qaldıraraq Haqqa qovuşmağa çalışır. [3, 4-5].

Vəhdəti-Vücut fəlsəfi konsepsiyasına görə, bütün varlıq Tanrıdan Vücudi-Külldən ibarətdir və insan da həmin Küllün bir zərrəsidir ki, ayrılıb ruh aləmindən cism aləminə düşmüşdür. Bir müddət Vücudi-cismdə olandan sonra yenidən Vücudi-Küllün ruh aləminə qayıdır.

İnsan yalnız özünü sevib mənsub olduğu Vücudi-Küllə qovuşmaq üçün çalışır. Bu qovuşma yolunda o (insan) cəfalar, məhrumiyyətlərlə qarşılaşır. Vücudi-Küllə qovuşmaq üçün insan öz əqlini, İlahi məhəbbətini kamilləşdirməlidir. Çünki ali varlıq olan Vücudi-Küll kamilliyin ən axır zirvəsidir. Onun dərkə və Ona qovuşmağın xüsusi mərhələləri var. Ona qovuşub fənaya (yoxluğa) çatmaq üçün insan təkamül prosesi keçməlidir. Bu proses-saflaşma, paklaşma prosesidir və onun mərhələləri bunlardır: Şəriət (insan Şəriət qanunlarını dərindən bilməli və əməl etməlidir); ikinci-Təriqət (iman əhli) öz təriqətini seçməli və onun müddələri ilə həyatı dərk edib, insanları mühakimə etməlidir; üçüncü-Mərifət (insan öz əməlləri ilə cəmiyyətdə mərifət sahibi olub, hörmətə layiq olmalıdır, hamı onu ehtiramla qarşılamalı və ehtiramla yola salmalı, şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalıdır); dördüncü-Həqiqət (insan artıq kamilləşərək, saflaşaraq həqiqət zirvəsinə çatmış və həyatın gərdisini asanlıqla dərk edir, hadisələrə real qiymət verib, lazımı nəticə çıxara bilir, Allahın iradəsini rəsmi qayda kimi qəbul edir).

Bu konsepsiyayı sufilər yaratmışlar. Onlar üçün bu dünya duracaq yer deyil, doğuluş qəmdir, çünki ruhi aləmdən ayrılmış cismani aləmə gəlmişdir. Azadələrin yeri isə ruhlar aləmidir. İnsan özündə İlahi keyfiyyətlər aşılamaqla yenidən Ali varlığa çatıb xoşbəxt ola bilər. Əsl xoşbəxtlik Ali varlığa qovuşmaq-fənafillahdır. [4, 122].

Düşünürük ki, sufilərin yaratdıqları bu mərhələləri sxemlə göstərsək məqsədə daha müvafiq olardı: [5, 122].

Qalxma dövrləri Ümumi anlayış	ŞƏRİƏT	TƏRİQƏT	MƏRİFƏT	HƏQİQƏT
İnsanın kamilliyinə baxış.	Vücudun yolu (tubuh).	Qəlbin yolu (həti).	Sirrin yolu (rəhəsiə).	Ruhun yolu (nyəvə).
Fəaliyyət növü.	Nitq (qətə).	Əməllər (per-buatan).	İdrak (pen-qetauan).	Var olmaq (kelakuan).
Fəaliyyət üzvləri.	Dil (lidah).	Qəlb (xəti).	Sirr (rəhəsiə).	İdrak (budi).
Qəlbə baxış.	Qəzəbli (nəfs əl-əmmarə).	Tövbəli (nəfs əl-ləvvamə).	Bərişdirlmiş (nəfs əl - mütməinə).	Sufivari (nəfs əl-sufiya)
Ünsürlər.	Su (air).	Hava (əngin).	Od (api).	Torpaq (bumi).
Həyat planı.	İnsanın fiziki dünyası (aləm şahidə, nasut aləmi).	Kainat hökmranlığı (mələkut aləmi).	İlahi dünya (lahut aləmi, aləm əl-fəna).	Kainat hökmranlığı (cəbərut aləmi).
Allahın təcəllası.	Əməllər (əfəl).	Adlar (əsma).	Mahiyyət (zat).	Əlamət (sifət).
Həyat pillələri.	Yaradılan dörd aləm (aləm-ərvah, aləm əl-misal, aləm əl-əcsam, aləm əl-insan).	Vahidiyyə.	Əhədiyyə.	Vəhdə.
Dərk edilmə pilləsi.	İnamlı ad (elm əl-yəqin).	İnamlı görünmə (eyn əl-yəqin).	Kamil inam (kamal əl-yəqin).	Həqiqi inam (həqq əl-yəqin).

Sonda onu da qeyd etmək istərdik ki, sufiliyin bütün müsəlman Şərqində yayıldığı kimi, Azərbaycanda da yayılması və bu xalqın mədəniyyətində dərin iz buraxması, onun sosial-ictimai əhəmiyyətli mövqeyinə ehtiyacın mövcudluğundan xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. А.Д.Кныш. Учение Ибн Араби в поздней мусульманской традиции. – Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989.
2. İbn Ərəbinin fəlsəfi irsi müasir fransızdilli ədəbiyyatda. Zöhrə Əliyeva. Azərbaycan. -2009. 7 oktyabr. S-7.
3. İbn Ərəbidən başlanan vəhdət yolu. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Səlahəddin Xəlilov. Azərbaycan - 2009, 10 Oktyabr.
4. Klassik ədəbiyyatda Vəhdəti - Vücut. Sənan İbrahimov. Bakı, "MBM" MMC, 2007.
5. Azərbaycan şairi Nizami. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Azərneşr, 1991. səh. 232.

NƏTİCƏ

“Təsəvvüfün təkamül yolu və işlənmə tarixi” adlı məqalədə İslam dininin daxilində yaranan sufilərin Qurani-Kərim ayələrinin batini mənalari ilə şərhə ehtiyacı olduđu açıklanır. Belə ki, bu mövqedən çıxış edərək, ilk sufi nəzəriyyəçiləri olan Qüşeyri (vəfatı-1072), Əbu Mənsur Əbdülqadir Bağdadi, Mühyiddin ibn Ərəbi, Sədrəddin Konyəvi, Xacə Abdullah Ənsari, Molla Sədra, Feyz Kaşani və b. bu kimi başqa alimlərin nəzəri fikirlərindən elmi dəlillərlə çıxış etməklə, təsəvvüfün İslami-irfani mövqeyi açıklanmışdır.

SUMMARY

This article deals with the scientific explanation of sufiism created inside Islamic religion which the meaning is opened in the ayats of Qurani-Kerim. From this point of view, the first sufi theorists Qusheyri (dead 1072), Abu Mansur Abdulqadir Bagdadi, Muhyiddin ebn Arabi, Juneid Bagdadi, Sadraddin Konyavi, Haja Abdullah Ansari, Molla Sadra, Feyz Kashani and others have revealed the Islamic position of tasavvuf.

РЕЗЮМЕ

Среди актуальных проблем изучения классического культурного наследия народов Востока, исповедующих Ислам, едва ли не самой важной остается проблема суфизма. А так же историческое обращение Ислама к разработке философских, этических, эстетических проблем происходило под воздействием развившихся в суфизме тенденции.

В этой статье в произведениях Гушейры (умер в 1072 году), Абу Мансура Абдулкадыра Багдади, Шайха Мухьи ад – дина Ибн ' Араби, Джунейда Багдади, Седреддина Коневии, Хаджа Абдуллаха Ансари, Мола Садры, Фейза Кашани вахдат ал – вуджуд рассматривается в контексте Ислама и его священный книги Корана.